

دانشکده حقوق و علوم اجتماعی
گروه تاریخ

پایان نامه جهت دریافت درجه کارشناسی ارشد در رشته: تاریخ
گرایش: ایران دوره اسلامی

عنوان

شیوه های ترویج و گسترش مذاهب مختلف در دوره ایلخانان در ایران

استاد راهنما

دکتر علیرضا کریمی

استاد مشاور

دکتر ولی دین پرست

دانشجو

پری موسی زاده برندق

زمستان ۱۳۹۷

نام خانوادگی دانشجو: موسی زاده برندق	نام: پری
عنوان پایان نامه: شیوه های ترویج و گسترش مذاهب مختلف در دوره ایلخانان در ایران	
استاد راهنما: دکتر علیرضا کریمی	استاد مشاور: دکتر ولی دین پرست
مقطع تحصیلی: کارشناسی ارشد	رشته: تاریخ
دانشگاه: تبریز	گرایش: تاریخ ایران اسلامی
دانشکده: حقوق و علوم اجتماعی	تاریخ فارغ التحصیلی: تعداد صفحه:
واژه های کلیدی: ایلخانان ایران، ترویج و تبلیغ، مذاهب اسلامی، مذاهب مسیحی، مذاهب شرق آسیا، مذاهب باستانی ایران	
چکیده	
<p>دوره ایلخانان یکی از مهمترین ادوار تاریخی ایران به شمار می آید. از دید محققین و پژوهشگران تاریخی، این دوره سرآغازی در تاریخ مذهبی ایران به شمار می رود که تحولات مهمی در زمینه مذهبی به همراه داشته است. شیوه های ترویج و گسترش مذاهب مختلف از جمله مذاهب اسلامی، مسیحیت، مذاهب شرق آسیا (بودایی، شمنی) و مذهب باستانی ایران (زرتشتی) از سوی اقشار مختلف جامعه در دوره ایلخانی در ایران مبحث مهمی است که در این پژوهش مورد بررسی قرار می گیرد. در دوره ایلخانان در ایران به علت تسامح و تساهل مذهبی غالب مغولان، راه برای ترویج و گسترش مذاهب متعدد باز شد. اما معمولاً در دوره هر ایلخان یک مذهب بر مذاهب دیگر برتری می یافت و پیروان آن مذهب تلاش می کردند با انجام فعالیت های مختلف و تبلیغ مذهبشان هم نفوذ خود را در دربار بیشتر کنند و هم امتیازات و آزادی های بیشتری برای خودشان و هم کیشانشان بدست بیاورند. تبلیغ و ترویج دین مسیحی و بودایی و شمنی بیشتر در دوره ایلخانان غیرمسلمان (هولاکو تا بایدو) بود، که مسیحیان از طریق ارسال کشیشان و مبلغان مذهبی به ایران و ساخت کلیساها به گسترش دین خود می پرداختند و همچنین ایلخانان و همسران مسیحی آنها با تکریم روحانیون مسیحی و معاف کردن آنها از پرداخت عوارض و مالیات ها و دادن امتیازات و آزادی ها به پیروان این دین، به گسترش دین مسیحی در ایران کمک می کردند. ایلخانان بودایی هم با ساخت معابد و مجسمه های بودا و دادن امتیازات و معافیت مالیاتی به بوداییان به ترویج این دین در ایران می پرداختند. بوداییان هم با نفوذ در دربار و دستگاه حکومتی سعی در گسترش آیین خود در بین مردم می کردند. اما پیروان مذاهب اسلامی در این دوره و بخصوص بعد از مسلمان شدن غازان خان از طریق نزدیکی به مراکز قدرت و ارتباط با حکومت در زمینه سیاست، ساخت مساجد و مدارس و خانقاه ها و دارالسیاده ها، رسیدگی به اماکن مذهبی، نوشتن کتب، تربیت شاگردان، برقراری مناظرات و مباحثات مذهبی و همچنین از طریق امور وقف سعی در ترویج و تبلیغ مذهب خودشان می کردند. در این میان علما و دانشمندان مسلمان همچون خواجه نصیرالدین طوسی، علامه حلی، خاندان جوینی و ... در رشد و اعتلای اسلام در جامعه نقش بسزایی داشتند. ایلخانان مسلمان بخصوص غازان خان و اولجایتو هم بعد از مسلمان شدن با استفاده از شیوه های مختلف، در گسترش اسلام و بخصوص مذهب تشیع، تلاش گسترده ای را انجام دادند.</p>	

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱.....	مقدمه
۳.....	فصل اول: کلیات
۴.....	۱-۱ بیان مسئله
۴.....	۲-۱ سوالات پژوهش
۴.....	۱-۲-۱ سوال اصلی
۵.....	۳-۱ فرضیه ها
۵.....	۴-۱ روش تحقیق
۵.....	۵-۱ اهداف تحقیق
۵.....	۶-۱ ضرورت انجام تحقیق
۶.....	۷-۱ پیشینه تحقیق
۶.....	۸-۱ نتایج مورد انتظار
۶.....	۹-۱ بررسی و نقد منابع
۹.....	۱۰-۱ واژه نامه
۱۱.....	فصل دوم: اوضاع پیروان مذاهب مختلف از حمله چنگیز خان تا تاسیس سلسله ایلخانی
۱۲.....	۱-۲ اوضاع مسلمانان از حمله چنگیز تا تاسیس سلسله ایلخانی در ایران
۱۹.....	۱-۱-۲ اسماعیلیان
۲۲.....	۲-۱-۲ شیعیان امامیه
۲۴.....	۳-۱-۲ اهل تسنن
۲۵.....	۲-۲ اوضاع پیروان مذاهب غیر اسلامی از حمله چنگیز تا تاسیس سلسله ایلخانی در ایران
۲۵.....	۱-۲-۲ مسیحیان
۲۸.....	۲-۲-۲ یهودیان
۳۰.....	۳-۲-۲ زرتشتیان
۳۲.....	فصل سوم: شیوه های ترویج و گسترش اسلام و مذاهب اسلامی در دوره ایلخانان در ایران
۳۳.....	۱-۳ نقش علما و دانشمندان در ترویج و گسترش اسلام و مذاهب اسلامی

- ۳-۱-۱-۱ خواجه نصیر الدین طوسی ۳۳
- ۳-۱-۲ علامه حلی ۳۶
- ۳-۱-۳ خواجه رشیدالدین فضل الله همدانی ۳۸
- ۳-۱-۴ علاءالدین عطاملک جوینی ۳۹
- ۳-۱-۵ شمس الدین محمد جوینی ۴۱
- ۳-۱-۶ تاج الدین آوجی ۴۲
- ۳-۱-۷ ابن میثم بحرانی ۴۳
- ۳-۱-۸ فخرالمحققین ۴۴
- ۳-۱-۹ عمادالدین حسن بن علی بن محمد بن حسن طبری مازندرانی ۴۴
- ۳-۱-۱۰ نقش علما و دانشمندان دیگر در گسترش اسلام و مذاهب اسلامی ۴۵
- ۳-۲ نقش وقف در گسترش اسلام و تشیع ۴۷
- ۳-۳ نقش اماکن مذهبی در ترویج اسلام و مذاهب اسلامی ۵۰
- ۳-۳-۱ مساجد ۵۰
- ۳-۳-۲ مقابر امامان و امامزادگان ۵۱
- ۳-۳-۳ دار السیاده ها ۵۲
- ۳-۴ نقش مدارس در ترویج اسلام و مذاهب اسلامی ۵۳
- ۳-۴-۱ مدارس و مراکز علمی شیعه ۵۳
- ۳-۴-۱-۱ مدرسه سلطانیه ۵۳
- ۳-۴-۱-۲ مدرسه سیاره ۵۴
- ۳-۴-۱-۳ مدرسه تاج الدین علیشاه ۵۴
- ۳-۴-۱-۴ مدرسه حسینیّه یزد ۵۴
- ۳-۴-۱-۵ مدرسه امامیه اصفهان ۵۵
- ۳-۴-۱-۶ مدرسه مزار احمد بن موسی در شیراز ۵۵
- ۳-۴-۱-۷ مدرسه غیاثیه سر ریگ یزد ۵۵
- ۳-۴-۲ مدارس اهل سنت ۵۵
- ۳-۴-۲-۱ مدرسه مسعودیه ۵۵

۵۶.....	۲-۲-۴-۳ مدرسه خانی
۵۶.....	۳-۲-۴-۳ مدرسه خالديه
۵۶.....	۴-۲-۴-۳ مدرسه غياثيه
۵۷.....	۵-۳ تأثير كتب در ترويج تشيع
۵۹.....	۶-۳ نقش تصوف و خانقاه ها در گسترش تشيع
۶۰.....	۷-۳ گسترش اسلام و مذاهب اسلامي توسط ايلخانان مسلمان
۶۱.....	۱-۷-۳ احمد تكودار
۶۳.....	۲-۷-۳ نقش امير نوروز و صدرالدين حموي در اسلام آوردن غازان خان
۶۴.....	۳-۷-۳ نقش غازان خان در ترويج اسلام
۶۸.....	۴-۷-۳ نقش غازان خان در ترويج تشيع
۷۱.....	۵-۷-۳ گسترش مناظرات و مناظرات فرقه اي در زمان اولجايتو
۷۴.....	۶-۷-۳ نقش اولجايتو در ترويج مذهب تشيع
۷۵.....	۷-۷-۳ نقش روحانيون و مردم در گسترش تسنن بعد از شيعه شدن اولجايتو
۷۶.....	۸-۷-۳ گسترش اسلام و مذهب تسنن در زمان ابوسعيد
۷۸.....	فصل چهارم: شيوه های ترويج و گسترش مسيحيت در دوره ايلخانان در ايران
۷۹.....	۱-۴ نقش ايلخانان در ترويج مسيحيت
۷۹.....	۱-۱-۴ هولاکو
۸۱.....	۲-۱-۴ اباقاخان
۸۲.....	۳-۱-۴ سلطان احمد
۸۳.....	۴-۱-۴ ارغون
۸۴.....	۵-۱-۴ گيخاتو
۸۴.....	۶-۱-۴ بايدو
۸۵.....	۲-۴ نقش زنان در ترويج مسيحيت
۸۸.....	۳-۴ نقش مبلغان مذهبي در ترويج مسيحيت
۹۰.....	۴-۴ نقش کليسا ها و روحانيون مسيحي در ترويج مسيحيت

فصل پنجم: شیوه های ترویج و گسترش مذاهب شرق آسیا و مذاهب ایران باستان در دوره

۹۲	ایلیخانان در ایران
۹۳	۱-۵ نقش ایلیخانان در ترویج دین بودایی
۹۳	۱-۱-۵ هولاکو
۹۴	۲-۱-۵ اباقاخان
۹۶	۳-۱-۵ ارغون
۹۸	۴-۱-۵ گیخاتو
۹۸	۵-۱-۵ بایدو
۹۹	۶-۱-۵ غازان خان
۹۹	۲-۵ رواج شمنیزم در ایران بعد از تسلط مغولان
۱۰۱	۳-۵ دین زرتشتی
۱۰۵	نتیجه
۱۰۸	منابع و مآخذ

مقدمه

بعد از اسلام آوردن ایرانیان و تشکیل حکومت‌های مستقل و غیر مستقل اسلامی در ایران، در طی قرون متمادی مذهب رسمی حکومت‌ها و مردم، مذهب تسنن بود. بیشتر این حکومت‌ها - بجز حکومت آل بویه که شیعی مذهب بودند - از نظر دینی و مذهبی تحت تابعیت خلافت عباسی که سنیان متعصبی محسوب می‌شدند، بودند.

اما بعد از حمله مغولان به ایران و بر اندازی دستگاه خلافت عباسی و به دنبال آن ایجاد خلاء در رهبری سیاسی - مذهبی مسلمانان زمینه برای فعالیت طیف گسترده‌ای از فرق و مذاهب اسلامی و غیر اسلامی مانند شیعیان، مسیحیان، بوداییان، زرتشتیان و... فراهم گردید. هر چند بیشتر اقلیت‌های مختلف جامعه در این زمان بر مذهب تسنن بودند، اما به علت عدم تعصب مذهبی مغولان و فراهم شدن زمینه، اقلیت‌های مذهبی دیگر هم با استفاده از شیوه‌های مختلف به نشر و گسترش مذهب خود در بین ایلخانان و دربار و مردم می‌پرداختند.

در میان مذاهب اسلامی، شیعیان که تا این زمان به سبب اختلافات مذهبی با خلافت عباسی همیشه در حال تقیه به سر می‌بردند، بعد از فروپاشی این سلسله در مقایسه با سایر مذاهب اسلامی، فرصت بیشتری برای رشد و گسترش بدست آوردند و توانستند با هوشمندی از شرایط مساعد بوجود آمده، برای پیشبرد اهداف مذهبی خود، بهره برده و بیش از گذشته به ترویج و گسترش عقاید خود بپردازند و حتی با نفوذ به دربار، ایلخانان و درباریان را نسبت به اسلام و به خصوص به آرمان‌های تشیع آگاه بسازند. تا جایی که اولجایتو به مذهب تشیع روی آورد و خواهان گسترش این مذهب در بین مردم شد.

هرچند که این تبلیغ و گسترش در همه سال‌های این دوره با ایلخانان مختلف یکسان و به یک اندازه نبود. در دوره حاکمیت امرای نامسلمان ایلخانی از هولاکو تا بایدو که توجه ویژه‌ای به ادیان و اقلیت‌های مسیحی و بودایی و حتی شمنی داشتند، مذاهب اسلامی نسبت به گذشته رونق و اهمیت خود را از دست داد و بر عکس در این زمان مسیحیان و بوداییان فرصت بیشتری برای ترویج و گسترش مذهب خود بدست آوردند. اما با مسلمان شدن غازان خان و ترویج اسلام توسط وی و ایلخانان بعدی، اقلیت‌های مذهبی از جمله مسیحیان و بوداییان و زرتشتیان رونق و اعتبار گذشته خود را از دست دادند و دوباره اسلام روی کار آمد.

هدف از پژوهش حاضر، یافتن شیوه‌ها و راه‌های متعدد ترویج و گسترش مذاهب مختلف اسلامی بویژه تسنن و شیعیان اثنی عشری و مذاهب مسیحی و بودایی و شمنی و زرتشتی است.

پژوهش بر مبنای منابع تاریخی معتبر و دست اول و تحقیقات جدید درباره تاریخ مغولان و ایلخانان صورت گرفته است.

این پژوهش در پنج فصل تنظیم شده است.

فصل اول: به مقدمه و کلیات طرح تحقیق اختصاص دارد.

فصل دوم: به وضعیت پیروان مذاهب مختلف در ایران از جمله مسلمانان به طور کلی و بصورت جداگانه به اوضاع مذهبی اسماعیلیان و شیعیان دوازده امامی و اهل تسنن و همچنین مسیحیان و یهودیان و زرتشتیان از جمله چنگیزخان تا تاسیس حکومت ایلخانی پرداخته شده است.

فصل سوم: شیوه های مختلف ترویج و گسترش مذاهب اسلامی از جمله تشیع اثنی عشری و تسنن در دوره ایلخانان در ایران بررسی شده است. در این فصل ابتدا به نقش روحانیان و دانشمندان که در ترویج و تبلیغ اسلام در دوره ایلخانان در ایران بودند پرداخته شده است. سپس به نقش موقوفات و اماکن مذهبی و مدارس و کتابها و تصوف و خانقاه ها که در ترویج اسلام تاثیر گذار بودند پرداخته شده است و بعد از آن به نقش ایلخانانی که در گسترش اسلام در بین مغول ها و مردم نقش داشتند بررسی شده است.

فصل چهارم: در این فصل به شیوه های ترویج و گسترش مسیحیت در دوره ایلخانان در ایران بخصوص در دوره ایلخانان غیرمسلمان (از هولاکو تا بایدو) پرداخته شده است. ابتدا به نقش ایلخانان غیر مسلمان در ترویج مسیحیت در ایران پرداخته شده است. سپس نقش زنان ایلخانان و مبلغان مذهبی و کلیساها و روحانیون مسیحی در گسترش مسیحیت در این دوره بررسی شده است.

فصل پنجم: به شیوه های ترویج و گسترش مذاهب شرق آسیا از جمله مذاهب بودایی و شمنی و مذاهب ایران باستان بویژه زرتشتی پرداخته شده است. در این فصل هم ابتدا نقش ایلخانان در گسترش مذهب بودایی در ایران بررسی شده است. سپس رواج شمنیزم بعد از حمله مغولان به ایران بررسی شده است و بعد به رواج آیین زرتشتی در این زمان پرداخته شده است.

فصل اول:

کلیات

۱-۱ بیان مسئله

هجوم مغولان به سرزمین ایران و ورود آنان در صحنه ی سیاسی و اجتماعی این کشور برهه ای از تاریخ را رقم زد که نه تنها در عرصه سیاسی بلکه در حیطه مذهبی و عقیدتی ایرانیان نیز تحولی عمیق را ایجاد نمود و باعث رشد و گسترش مذاهب متعدد در این دوره شد و پیروان هر مذهبی از راه های مختلف سعی در اشاعه و گسترش مذهب و باورهای مذهبی خودشان می کردند.

مهمترین مسأله اجتماعی دوره ایلخانان که از هر لحاظ تأثیر عمیقی در تاریخ ایران داشته مسأله دین و مذهب در این عصر است. هنگام تسلط مغولان بر ایران علاوه بر اسلام، ادیان و مذاهب دیگری چون مسیحی، بودایی، یهودی و زرتشتی پیروانی داشتند. بعد از تشکیل حکومت توسط ایلخانان در ایران یکی از مشخصات این دوره نبودن تعصبات شدید مذهبی و آزادی مذهب و دین است و این عدم تعصب مذهبی به تمامی اندیشمندان و پیروان از هر فرقه و مذهبی فرصت داد تا بدون هیچ گونه وا همه ای عقاید خود را ابراز کنند و به ترویج و گسترش باورهای مذهبی خود در بین فرمانروایان ایلخانی و درباریان و مردم بپردازند.

طبیعی است با در نظر گرفتن سیاست تسامح و تساهل مذهبی مغولان، اندیشمندان و عالمان و اقشار مختلف جامعه هریک از راه ها و شیوه های مختلفی مانند: تالیف کتب، تربیت شاگردان، ایجاد مدارس و مساجد و کلیساها و دیرها و... سعی در ترویج و گسترش مذهب خود در بین ایلخانان و مردم می کردند تا از این طریق قدرت سیاسی و اقتصادی و نظامی و به طور کلی نفوذ خودشان را در جامعه بیشتر کنند. علاوه بر اقشار مختلف جامعه، ایلخانان هم در طول دوره فرمانروایی شان با استفاده از شیوه های مختلف و دادن امتیازات و آزادی ها از مذاهب خاصی حمایت می کردند.

بر این اساس این پژوهش در نظر دارد به بررسی در شیوه های ترویج و گسترش مذاهب از جمله مذاهب اسلامی، مسیحی، مذاهب شرق آسیا (بودایی، شمنی) و مذهب باستانی ایرانی (زرتشتی) از سوی پیروان این مذاهب در دوره ایلخانان در ایران بپردازد.

۲-۱ سوالات پژوهش

۱-۲-۱ سوال اصلی

شیوه های ترویج و گسترش مذاهب مختلف در ایران عصر ایلخانی چگونه بود؟

۲-۲-۱ سوالات فرعی

۱- شیوه های ترویج و تبلیغ مذاهب اسلامی در ایران عصر ایلخانی چه بودند؟

- ۲- شیوه های ترویج و تبلیغ مذاهب مسیحی در ایران عصر ایلخانی چه بودند؟
- ۳- شیوه های ترویج و تبلیغ مذاهب بودایی و شمنی در ایران عصر ایلخانی چه بودند؟
- ۴- شیوه های ترویج و تبلیغ دین زرتشتی در ایران عصر ایلخانی چه بودند؟

۳-۱ فرضیه ها

به نظر می رسد که پیروان مذاهب مختلف در زمان ایلخانان در ایران از شیوه های مختلف مانند برقراری مناظرات و مباحثات علمی، نزدیکی به مراکز قدرت و ارتباط با حکومت در زمینه سیاست، تجارت و امور نظامی، ایجاد خانقاه های متعدد، ساخت مساجد و کلیساها و معابد، ایجاد مکتب خانه ها و تربیت شاگردان، نوشتن کتب، معافیت مالیاتی و همچنین از طریق امور وقف به گسترش مذهب خود کمک می کردند. ایلخانان هم با حمایت از مذهب خاصی و دادن امتیازات و آزادی هایی به ترویج مذهبی که داشتند، می پرداختند.

۴-۱ روش تحقیق

روش تحقیق مورد نظر توصیفی - تحلیلی است و روش گرد آوری داده ها روش کتابخانه ای و ابزار آن فیش برداری می باشد.

۵-۱ اهداف تحقیق

بررسی شیوه ها و راه های مختلف ترویج و گسترش مذاهب اسلامی (تشیع و تسنن)، مسیحی، مذاهب شرق آسیا (بودایی، شمنی) و مذهب باستانی ایران (زرتشتی) از سوی پیروان این مذاهب در ایران زمان ایلخانان هدف اصلی این تحقیق است.

۶-۱ ضرورت انجام تحقیق

دوره ایلخانی یکی از مهمترین ادوار در تاریخ ایران به شمار می آید. چون که در این دوره مغولان با تسامح و تساهل مذهبی خودشان باعث رواج آزادانه مذاهب مختلف در ایران شدند. اندیشمندان و عالمان و پیروان مذاهب مختلف و حتی برخی ایلخانان در سراسر این دوره بنا به مقتضیات زمانشان از راه های مختلف به تبلیغ و گسترش مذهب خود پرداختند و آنها از این طریق به دنبال رسیدن به قدرت سیاسی و اقتصادی و نظامی بیشتر بودند. بر همین مبنا ضروری است با بررسی و تحلیل اقدامات آنان در این راستا شیوه ها و راه های آنان برای گسترش مذهب خودشان روشن شود. از ضرورت های انجام این تحقیق آشکار نمودن شیوه های ترویج و گسترش مذاهب مختلف از جمله مذاهب اسلامی، مسیحی، مذاهب شرق آسیا (بودایی، شمنی) و مذهب باستانی ایران (زرتشتی) در دوره ایلخانان در ایران است.

۷-۱ پیشینه تحقیق

در زمینه شیوه های ترویج و گسترش مذاهب از سوی پیروان مذاهب مختلف در دوره ایلخانان در ایران تاکنون هیچ تحقیق مستقل و جامع و مانعی انجام نشده است. کتاب‌هایی به چاپ رسیده که ضمن اینکه به مسایلی غیر از این موضوع پرداخته، نگاهی نیز به مقوله دین مغولان داشته اند و از لابلای این کتب می‌توان مطالبی را در باره موضوع مورد پژوهش استخراج کرد. از جمله کتاب سه جلدی دین و دولت شیرین بیانی علاوه بر بررسی جنبه های سیاسی حکمروایی ایلخانان به تبیین دین و اهمیت آن در نزد مغولان پرداخته و در کنار این مباحث درباره مذاهب مختلف هم مطالبی آورده است. همچنین در کتاب مسائل عصر ایلخانان از منوچهر مرتضوی و تاریخ مغول بارتولد اشیپولر می‌توان مطالب قابل استنباطی را در زمینه شیوه های ترویج و گسترش مذاهب استخراج کرد.

۸-۱ نتایج مورد انتظار

پس از انجام تحقیق انتظار می‌رود با بررسی و مطالعه دقیق منابع، شیوه ها و راه های مختلف تبلیغ و ترویج مذاهب مختلف اسلامی، مسیحی، زرتشتی، بودایی و شمنی در دوره ایلخانان در ایران مشخص شود. همچنین معلوم شود کسانی که در این دوره فعالیت هایی برای گسترش و ترویج مذاهب خود انجام می دادند از چه اقشار و طبقات اجتماعی بودند؛ به ویژه نقش اندیشمندان و عالمان مذاهب مختلف و نیز نقش دیوانیان و ارتباط آنها با فرمانروایان ایلخانی در راستای تبلیغ مذهب خود مورد مشخص خواهد شد. در ضمن انتظار می‌رود که پس از اجرای این پژوهش آگاهی و دانش بیشتر در مورد ادیان و مذاهبی که در دوره ایلخانان در ایران بیشتر فعالیت می‌کردند حاصل شود.

۹-۱ بررسی و نقد منابع

۱- جامع التواریخ

این کتاب که جامع ترین و مهم ترین اثر درباره مغولان و قبایل ترک و مغول است توسط خواجه رشیدالدین فضل الله همدانی وزیر غازان خان و اولجایتو نوشته شده است. نگارش این کتاب از سال ۷۰۲ آغاز شد و در سال ۷۱۰ در روزگار اولجایتو به پایان رسید.

از عمده ترین امتیازات این کتاب اینکه مورخ به دلیل دسترسی به اسناد و مدارک دولتی که هم عصر ایلخانان بود یکی از معتبرترین کتب تاریخ مغول به حساب می‌آید که به رشته تحریر در آمده است. این کتاب بزرگ در سه جلد کلی اعم از تاریخ مغولان و ترکان و تاریخ عمومی از حضرت آدم (ع) تا بسیاری از حکومت های قبل و معاصر مغولان نوشته شده است.

کتاب جامع التواریخ برای بررسی اقدامات مذهبی ایلخانان بخصوص غازان خان و اولجایتو حائز اهمیت است و اطلاعات ارزشمندی درباره اسلام آوردن غازان خان و چگونگی ترویج اسلام توسط این ایلخان و اقدامات اولجایتو ارائه می دهد. در این کتاب همچنین درباره بوداییان و اسماعیلیان مطالب مفیدی آمده است.

البته از سوی دیگر خواجه رشیدالدین به علت نزدیکی به دربار ایلخانان و داشتن مقام وزارت آنان برخی وقایع را نگفته و از گزارش برخی وقایع چشم پوشیده است. اما به هر تقدیر کتاب او به عنوان یکی از مهمترین منابع عصر مغول به شمار می آید.

۲- تاریخ جهانگشا

نویسنده این کتاب عطاملک جوینی از منشیان و نویسندگان با سابقه مغول بود و کتاب وی یکی از کتب معتبر و ارزشمند تاریخی است. این کتاب مربوط به قرن هفتم و با یورش مغول همراه بود که جوینی در حدود سال ۶۵۰ ه.ق نگارش جهانگشا را آغاز کرد و در حدود سال ۶۵۸ ه.ق آن را به پایان رساند. این کتاب علاوه بر تاریخ مغول، تاریخ خوارزمشاهیان و اسماعیلیان را نیز در بر می گیرد. عطاملک جوینی که سال ها در دربار هولاکو، اباقا، تکودار و ارغون حضور فعال داشت حاصل دیده ها و شنیده های خود را در این کتاب به رشته تحریر در آورده است. جوینی خود شاهد بسیاری از اتفاقات دربار مغول بوده است و همچنین به اسناد و مدارک دولتی و آثار بسیار باارزش کتابخانه اسماعیلیان نیز دسترسی داشت.

تاریخ جهانگشا شامل سه جلد است: جلد نخست درباره رویدادهای دوره چنگیزخان و جانشینانش از اوکتای تا کیوگ خان و نیز تاریخ اویغورها و فروپاشی خوارزمشاهیان است. جلد دوم به تاریخ خوارزمشاهیان و قراختائیان و مغولان ایران پرداخته و جلد سوم به منگو و لشکر کشی هولاکو بر ایران و اسماعیلیان و فروپاشی این سلسله اختصاص دارد.

این منبع اطلاعات مفید و ارزشمندی درباره مغولان و بعضی مذاهب بویژه مذهب بوداییان و مسیحیان در دوره هولاکو و همچنین درباره اسلام ارائه می دهد.

۳- تاریخ اولجایتو

تاریخ اولجایتو نوشته ابوالقاسم عبدالله بن محمد کاشانی کتابی تک جلدی است با موضوع ایلخانان که به بررسی وقایع و رویدادهای یکی از مهمترین دوره های تاریخ مغول یعنی عهد اولجایتو می پردازد. کاشانی به خوبی وبا دقت روند تغییر و تحولات مذهبی این ایلخان را به تصویر می کشد.

نثر ساده و بی تکلف آن از امتیازات این کتاب محسوب می‌شود. همچنین این کتاب عموماً به صورت روزنامه نگاری و وقایع نویسی نوشته شده و حوادث را تا سال ۷۱۸ هـ.ق. یعنی دو سال ابتدایی حکومت ابوسعید آورده است. مطالب این کتاب در خصوص گرایش شیعی غازان خان و قبول تشیع توسط اولجایتو اهمیت دارد.

۴- روضه الصفا

نویسنده این کتاب میر خواند یکی از مورخان زبردست ایران در قرن نهم هجری است که از لحاظ دقت در صحت مطالب تاریخی بین مورخان دیگر کمتر نظیر دارد. کتاب میر خواند شامل هفت جلد می باشد که شش جلد وی توسط خودش نوشته شده و مولف پس از بیان فواید علم تاریخ، مباحث را به شش قسم تقسیم کرده که از حضرت آدم شروع و تا حکومت امیر تیمور ادامه دارد؛ و جلد هفتم آن توسط نوه اش (خواند میر) نوشته شده است. جلد پنجم روضه الصفا اختصاص دارد به مبحث مغولان و حکومت ایلخانان که پس از ذکر اصل و نسب چنگیزخان، اشاره ای به حملات مغولان به جهان اسلام و تشکیل حکومت ایلخانی در ایران و حوادث مهم آن عصر داشته است. اما آنچه در این پژوهش مورد استفاده قرار می‌گیرد مطالبی درباره اوضاع مذهبی ایران بعد از تهاجم مغول به ایران و اسلام آوردن سلطان احمد و غازان خان و همچنین تشیع اولجایتو است.

۵- تاریخ حبیب السیر

یکی دیگر از کتب تاریخی که پیرامون دوره مغول و عصر ایلخانان مطالبی دارد کتاب تاریخ عمومی حبیب السیر نوشته غیاث الدین بن هماد ملقب به خواند میر است. کتاب وی یکی از معروفترین کتب تاریخ فارسی بعد از عهد مغول می باشد که در چهار جلد نوشته شده است که جلد سوم آن تاریخ مغول را دربرمی‌گیرد. وی بیشتر مطالب را از آثار نویسندگان قبل از خود اقتباس کرده است، با وجود این مطالب و نکات جدید و تازه ای هم دارد. این منبع همچنین اطلاعات ارزشمندی را درباره اسلام و مسیحیت و بودایی ارائه داده است.

۶- مختصر الدول

تاریخ مختصر الدول، کتابی در تاریخ عمومی نوشته ابن العبری دانشمند و مورخ مسیحی است. نویسنده، این کتاب را از بخش نخست کتاب دیگرش در تاریخ عمومی، که به زبان سریانی بوده، ترجمه و تلخیص کرده و در اواخر عمر به درخواست دوستان مسلمان خویش، مطالب تازه ای در تاریخ اسلام و مغول به آن افزوده است. کتاب مختصر الدول به ده "دولت" (بخش) تقسیم می‌شود که بخش آخر یا دهم کتاب به دولت مغولان در زمان هولاکو، اباقا، ارغون اختصاص دارد. از آنجایی که ابن

العبری در قرن هفتم می زیسته و شاهد حوادث مربوط به تاریخ مغول و ایلخانان بوده مطالب بسیار باارزشی در آن دوران به نگارش در آورده است. ابن العبری خود مسیحی بوده و توانسته است مطالب خوبی از مسیحیان آن دوره و وضعیت زندگی آنان و روابط مغولان با مسیحیان ارائه بدهد.

۷- تاریخ گزیده

تاریخ گزیده کتابی تاریخی به فارسی نوشته حمدالله مستوفی، خلاصه تاریخ عمومی عالم از بدو خلقت تا ایام وزارت خواجه غیاث الدین محمد پسر خواجه رشیدالدین فضل الله، که مستوفی آن را در سال ۷۳۰ هـ.ق. به نام این وزیر دانش دوست تالیف کرده است. تاریخ گزیده در حقیقت تلخیص جامع التواریخ است. اما حوادث مقارن حیات مستوفی، که در این کتاب ذکر شده؛ بدان ارزشی قابل توجه بخشیده است و با وجود اختصار گاه متضمن اخبار و معلوماتی است که در منابع دیگر نیست و مخصوصاً از جهت تاریخ عصر مولف مهم است. این کتاب در زمینه های تاریخ خانان مغول در ایران و ائمه و بزرگان اهل سنت دارای مطالبی سودمندی است.

۱-۱۰ واژه نامه

شیوه: واژه شیوه در لغت مفهوم گسترده ای دارد ولی مراد از آن در این پژوهش به معنی طرز، راه، روش و اسلوب است.

تبلیغ و ترویج: تبلیغ و ترویج در لغت مترادف هم هستند و ابلاغ کردن و اشاعه دادن و رساندن پیام معانی دیگر این واژه ها هستند. تبلیغ، رساندن مجموعه اطلاعاتی به مخاطب به منظور اقناع و برانگیختن احساسات او به سود یا بر ضد یک موضوع است.

مذاهب: مذهب در لغت به معنای دین، آیین، راه و روش است و در مفهوم دینی، به مسیر اعتقادی افراد گفته می شود. مذهب در گذشته به مکتب های فکری درون یک دین اطلاق می شد. در مغرب زمین، واژه Religion به معنای مکتب های درون یک دین و به معنای خود دین به کار می رود. حدود نیم قرن است که در ایران تحت تأثیر این موضوع، کلمه مذهب را به هر دو معنا استعمال می کنند و بر این اساس مذهب را می توان به هر یک از شاخه های دینی هم، معنی کرد.

ایلخانان: نام سلسله ای از مغولان، که از سال ۶۵۶ تا ۷۵۶، در ایران، عراق عرب و بخش شرقی آسیای صغیر حکومت راندند و چون در دهه های نخستین از قآن (خان بزرگ که در خان بالیغ اقامت داشت) تبعیت می کردند به ایلخانان معروف گردیدند. اما پس از مدتی به طور مستقل بر ایران حکومت کردند و با پذیرش دین اسلام با خان مغول قطع رابطه کردند و به حکومتی اسلامی تبدیل شدند.

پایه گذار سلسله ایلخانان، هولاکو نوه چنگیز بود که مامور ادامه فتوح مغولان در ایران و تسخیر خاور نزدیک شد و هولاکو در هنگام فرمانروایی اش در ایران موفق به برانداختن خلفای عباسی سنی مذهب (۷۳۲ - ۶۵۶ ق.) و اسماعیلیان شیعه مذهب (۶۵۴ - ۴۸۳ ق.) شد و ایران را از نظر سیاسی یکپارچه کرد. در دوران سلطنت ایلخانان که تعصب مذهبی خاصی نسبت به فرق مذهبی نداشتند بنابراین با پیروان ادیان دیگر مدارا می کردند و کسانی که مورد نیازشان بود از مسلمان، مسیحی، بودایی به خدمت می گرفتند. از شاهان نخستین ایلخانی هولاکو و اباقاخان پیرو کیش بودایی بودند اما در آن زمان آئین مسیح نیز از نفوذ و اعتبار زیادی برخوردار شد و مسیحیان امتیازات و آزادی‌هایی به دست آوردند که تا این زمان سابقه نداشت. سلطان احمد تکودار نخستین ایلخانی بود که به آیین اسلام در آمد. ارغون بودایی متعصبی بود و از مسلمانان بیزاری می جست و از بودائیان و مسیحیان در مقابل مسلمانان حمایت می کرد. در این دوره، به واسطه صدارت سعدالدوله یهودی، یهودیان نیز قدرت و نفوذ زیادی به دست آوردند. اما گیخاتو و بایدو علی‌رغم اینکه پیرو دین بودا بودند نسبت به اسلام و مسلمانان نظر مساعدی داشتند. غازان خان، سلطان مقتدر ایلخان که اسلام را دین رسمی ایلخانان کرد به تشیع تمایل داشت و پسر و جانشینش سلطان محمد خدابنده (اولجایتو) در سال ۷۰۹ هجری رسماً شیعه شد و تلاش کرد تشیع را در ایران فراگیر کند اما با مخالفت‌هایی از سوی مردم و علمای سنی مذهب روبرو شد و از این هدف دست کشید. ابوسعید بهادر خان آخرین فرمانروای ایلخانان در ایران بود که با مرگ او دوره ی سلسله ی ایلخانان بزرگ مغول به پایان رسید.

فصل دوم:

اوضاع پیروان مذاهب مختلف از حمله چنگیز خان تا تاسیس سلسله ایلخانی